

OPDAT WIJ HEN NIET VERGETEN

STOLPERSTEINE

IN DE BINNENSTAD VAN LOCHEM

WANDELROUTE DOOR HET CENTRUM VAN LOCHEM

LEGENDA

		Blz.
1	Bierstraat 2	10
2	Markt 25	12
3	Markt 20	15
4	Markt 9	16
5	Walderstraat 8	18
6	Brouwhuissteeg 1	20
7	Walderstraat 12	22
8	Walderstraat 17	24
9	Zuiderwal 16	26
10	Zuiderwal 15	28
11	Zuiderwal 14	30
12	Oosterwal 26	32
13	Doctor Rivestraat 6	34
14	Smeestraat 1	36
15	Molenstraat 3	38

ROUTEBESCHRIJVING

1. U start bij de VVV winkel, Markt 2 in Lochem. Als u de deur uitloopt gaat u rechtsaf. Om de hoek liggen de eerste stenen op Bierstraat 2. Loop nu linksom een rondje om de kerk.
2. Aan de andere kant van de Gudulakerk liggen stenen op Markt 25.
3. In noordwaartse richting ligt een steen op Markt 20.
4. Er tegenover is Markt 9 met vier stenen.
5. In noordwaartse richting loopt u de Walderstraat in. Op nr. 8 liggen 6 stenen.
6. Brouwhuissteeg 1 is de eerste verdieping van Walderstraat 10, hier liggen 3 stenen.
7. Walderstraat 12 is twee huizen verder. Hier liggen 4 stenen.
8. Er tegenover vindt u Walderstraat 17. Hier liggen 4 stenen.
9. De Walderstraat loopt u uit. Bij het water gaat u linksaf, de Westerwal op. Verderop gaat de Westerwal – waar op nr. 6 de voormalige synagoge staat – over in de Zuiderwal. Bij nr. 16 liggen 2 stenen.
10. Op nr. 15, bij de buren, liggen ook 2 stenen.
11. Op nr. 14, ligt één steen.
12. De Zuiderwal gaat over in de Oosterwal op de kruising met de Smeetraat. Op nr. 26 liggen twee stenen.
13. U loopt dan door tot voorbij de schouwburg en gaat linksaf de Dr. Rivestraat in. Nr. 6 bestaat officieel niet meer, maar er liggen twee stenen tussen de nrs. 4 en 8 in.
14. Dan door naar de Smeestraat. Op nr. 1 liggen vijf stenen. Hier kwamen de Lochemers met een Joodse achtergrond nog wel eens samen om elkaar moed in te praten.
15. De Smeestraat mondt uit in de Kleine Markt achter de kerk. Wanneer u doorloopt, komt u bij de Molenstraat. Nr. 3 is aan de linkerkant. Hier liggen 2 stenen.

De wandeling is hiermee afgerond.

VOORWOORD

Op een terras in de Bierstraat spreken Anita en Jos Israel en Pieter Arts in 2018 over de vele slachtoffers die er in Lochem zijn gevallen gedurende de Tweede Wereldoorlog. En dat er niet zoals elders struikelstenen zijn gelegd voor hen die in onvrijheid het leven hebben moeten laten. Ja, er is op het oude raadhuis een gedenkteken te vinden voor de oorlogsslachtoffers en op de voormalige synagoge vermeldt een plaquette de namen van - voor zover bekend - alle Joodse medeburgers die zijn gedeporteerd en op brute wijze zijn vermoord.

Wij wilden onderzoeken of we meer konden doen om juist die slachtoffers blijvend te herdenken. En wel met struikelstenen in het plaveisel voor hun huizen, waar nu andere mensen wonen die vaak niet weten wat zich hier heeft afgespeeld.

We meldden ons bij de gemeente, bij het bestuur van de voormalige Synagoge en bij het Historisch Genootschap. We riepen een aantal bekende inwoners bij elkaar met de vraag of ze mee wilden helpen. En snel hadden we een bestuur geformeerd, kregen we steun van de burgemeester en richtten we een stichting met ANBI-status op. Vervolgens nodigden we inwoners en fondsen uit om ons project financieel te steunen. Direct daarna konden we van start en wilde Circulus, onze regionale partner voor Openbare Werken, ons technisch ondersteunen bij het verankeren van de eerste struikelstenen. De lokale media, sociale media, alle instellingen die met ons meedachten, werden geïnformeerd. Zij riepen hun lezer en bezoekers op ons te melden welke familie, vrienden, bekenden ons iets zouden kunnen vertellen over de slachtoffers die we met struikelstenen onder de aandacht wilden brengen.
Toen we onze eerste stenen konden inmetselen op Bierstraat 2, brak echter de coronapandemie uit. Al onze activiteiten moesten wij uitstellen. Pas in april 2022 mochten we onze eerste ceremoniële stappen zetten op Bierstraat 2 en Smeestraat 1. Onder belangstelling van de burgemeester, leden van de gemeenteraad, lokale pers maar bovenal veel publiek en familie van de overledenen, werden de struikelstenen geplaatst. Er werden als Joods gebaar steentjes gelegd. Er werden bloemen gelegd, gebeden uitgesproken en er werd verteld wie ooit de bewoners van het huis waren. Een jaar later hadden we in Lochem, in de andere kernen en in het buitengebied bijna honderd stenen gelegd.

De gemeenteraad heeft ons financieel gesteund met de wens dat wij actief aandacht blijven vragen voor wat er in onze gemeente is gebeurd. Daarom hebben wij dit boekje uitgegeven. Het beperkt zich tot de binnenstad van Lochem met 78 stenen op 15 adressen. We beschrijven de slachtoffers, die gewone Lochemmers waren, en wat ze zoal deden en betekenden. Daarnaast hebben we er een wandelroute van gemaakt die de lezer uitnodigt om de binnenstad van Lochem op een andere manier te leren kennen.

Achterin het boekje is een lijst opgenomen van de overige struikelstenen in de gemeente Lochem.

Wij wensen jullie een indrukwekkende wandeling.

Pieter Arts, voorzitter Stichting Stolpersteine Lochem

Stichting
Stolpersteine
Lochem

INLEIDING

Over Stolpersteine en de vorm van gedenken

Mijn overgrootvader Samuel Dasberg, rabbijn te Dordrecht, had een lijfspreuk die luidde: 'Je moet het je kinderen vertellen'. Dat is min of meer een citaat uit het Bijbelboek Exodus (Shemoth 13 vers 8 in de Hebreeuwse tekst). Zijn dochter Rosette, mijn grootmoeder, trouwde met de Lochemse kunsthandelaar Abraham Nijstad, en zo verkreeg deze zinspreuk ook in mijn familie opnieuw betekenis. Samuel Dasberg overleed in 1933, ruim voor de Tweede Wereldoorlog, maar het dreigende noodlot heeft hij zeker nog voorvoeld.

TEKSTUEEL GEDENKEN

Het gedenken van belangrijke gebeurtenissen kent in de Joodse traditie vooral een literaire vorm. Zo kent de Bijbelse 'Uittocht uit Egypte' een manier van gedenken die is vastgelegd in de Haggada, een religieuze handleiding en tekst bij Pesach, het Joodse Paasfeest. Fysieke figuratieve monumenten zijn relatief schaars en meestal van recenter datum. Denk bijvoorbeeld aan het Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam. En ook dat is in wezen voornamelijk een tekstueel gedenkteken.

GUNTER DEMNIG'S STOLPERSTEINE

Ook Stolpersteine, een initiatief uit 1992 van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig, vormen een soort namenmonument. Niet als één geheel, alle namen bijeen vergaard op een gezamenlijke plek, maar specifiek geplaatst op een plek van betekenis. Ingelegd in het plaveisel bij een laatste woonstee, waar lief en leed werd beleefd, ergens op een plek in Nederland, het land waar men burger was te midden van landgenoten. En wreed genoeg ook de plek waar vrouwen, mannen, kinderen en bejaarden werden opgepakt en weggevoerd naar de vernietigingskampen.

Günther Demnig

STOLPERSTEINE

Op al die glimmende messing stenen lezen we de namen van hen die zijn weggevaagd door de waanzin van de nazi's en het fascisme. Vrijwel niemand heeft een graf gevonden, een laatste rustplaats op een dodenakker waar de nagedachtenis op een waardige manier vorm kon krijgen, waar hun namen nog gelezen konden worden.
Vanaf 2007, bij het leggen van de eerste Stolperstein in Borne, kunnen we in ons land de namen weer lezen van hen die werden weggevoerd en vermoord.

Deze bijzondere Diaspora (verstrooiing) van 'struikel'stenen maakt dat we de namen van deze mensen kunnen uitspreken op de plek waar ze ooit woonden, opdat ze niet worden vergeten. We kunnen hun verhalen vertellen, aan elkaar, maar vooral aan onze kinderen, want dat is de bedoeling van de tekst uit Exodus. Laten we erover praten, met elkaar, en laten we ons vooral afvragen waarover wij als mensen 'struikelen' in deze wereld waarin mededogen zo zeldzaam is geworden.

Jaap Nijstad

Lochemse Joden, Joodse Lochemers

Lochem kent een Joods verleden en dat is op zich niet zo verwonderlijk. De verspreiding van de Joden over Europa was een gestaag proces dat zich vanaf de verovering van het Bijbelse Israël, door de Romeinen, heeft voltrokken. De diaspora, zoals we die noemen, levert twee verschillende stromen van migrerende Joden op. Er is een stroming die uitzwermt over de langs de Middellandse Zee gelegen landen die we aanduiden als Sefardische Joden. De andere groep kennen we als Asjkenazische Joden, een groep die vanuit Oost-Europa langzaam maar zeker naar het Westen trekt.

MIGRATIEROUTES

Er zijn meerdere redenen voor die migratie maar zowel Jodenvervolging als betere economische perspectieven zijn belangrijke beweegredenen. De routes die deze groepen volgen liggen voor de hand. Ze moeten begaanbaar zijn en uiteindelijk leiden naar plaatsen waar het dagelijks brood kan worden verdiend. Bevaarbare rivieren en de oude hessenwegen blijken uitstekende verkeersaders. En zo brengen deze Oost-Westlijnen Joodse migranten vanuit Rusland en Polen, via Duitsland, naar de Lage Landen.

Het riviertje de Berkel en de nabijgelegen hessenwegen hebben gezorgd voor vestigingen van Joden in de oude stadjes langs deze rivier. Vreden, Eibergen, Borculo, Lochem en Zutphen kenden tot aan de Tweede Wereldoorlog relatief kleine maar levendige gemeenschappen. De vroegste vermelding van de aanwezigheid van Joden in Lochem dateert uit de eerste helft van de 14de eeuw. We komen dan een zekere Goschalco van Rekelinchusen tegen die de functie van geldwisselaar/bankier vervult. Het was een beroep dat door de Katholieke Kerk als zondig werd gezien en dus verfoeid. Joden, die van vrijwel alle andere beroepen waren uitgesloten, zagen hierin een mogelijkheid om in hun levensonderhoud te voorzien, al betekende dat een vroege bron voor antisemitische senti-

De Joodse diaspora, bron: Joods Museum

menten. Bovengenoemde Goschalk, die dus waarschijnlijk oorspronkelijk uit het Duitse Recklinghausen kwam, verdwijnt al gauw uit beeld. De pestepidemieën uit 1348/49 liepen uit op felle Jodenvervolgingen die in de regel moord en verdrijving tot gevolg hadden. Het is in Lochem waarschijnlijk niet anders gegaan.

Het zal tot in de 18de eeuw duren voordat zich opnieuw Joden in Lochem vestigen. Zo krijgt ene Jacob Salomon toestemming om een pandjeshuis, de voorloper van onze bank van lening, te beginnen. Aan het einde van deze eeuw bestond er al een officiële Joodse Gemeente met een door de magistraat goedgekeurd regelement en een eigen synagoge. In de loop van de 19de eeuw bloeide de gemeente op en groeide tot twee keer toe uit het synagogale jasje.

Er was een eigen begraafplaats, aanvankelijk binnen de muren van de stad, maar met inachtneming van de 'moderne' regelgeving werd er een nieuwe begraafplaats langs de Zutphenseweg (destijds ruim buiten het stadje gelegen) aangelegd. Joodse Lochemers waren vertegenwoordigd in allerlei beroepen, en hadden zowel Joodse- als niet-Joodse klanten. Ze waren slager, arbeider, koopman, fabrikant of zoals mijn voorouders, antiquair. Van deze kleine hechte gemeenschap overleefde bijna niemand de Holocaust. Van de 118 Joodse inwoners kwamen er slechts 18 uit de kampen of de onderduik terug. Mijn vader was één van hen. Er zat veel 'Joods' in hem maar ook zeker zoveel 'Lochems', en dat heeft hij zijn hele leven uitgedragen.

Jaap Nijstad

OPDAT WIJ HEN NIET VERGETEN

- **Salomon Joseph Vromen** (47 jaar), omgebracht op 31 maart 1942 in Midden-Europa
- **Mietje Vromen-Kannewasser** (49 jaar), vermoord op 5 november 1942 in Auschwitz
- **Jansje Josephine Vromen** (17 jaar), vermoord op 5 november 1942 in Auschwitz
- **Sander Vromen** (15 jaar), vermoord op 5 november 1942 in Auschwitz

BIERSTRAAT 2 LOCHEM

HET PAND EN ZIJN BEWONERS

Dit pand met de trapgevel werd in 1638 gebouwd als 'Richterhuis', huis van de Lochemse rechtspraak. Tevens heeft het gefungeerd als huis van lening, ook wel het 'Huis van de Spaarbank' genoemd.
In de oorlog was er een winkel in manufacturen, hoeden en beddengoed gevestigd en werd het bewoond door de familie Vromen.
Het gezin bestond uit Salomon Joseph Vromen (47 jaar), Mietje Vromen-Kannewasser (49 jaar), Jansje Josephine Vromen (17 jaar) en Sander Vromen (15 jaar).

Al in 1750 was er in Lochem sprake van een familie Vromen. Dat heeft geduurd tot 1967 toen het laatste familielid met deze naam Lochem verliet. Op de Joodse begraafplaats zijn diverse leden van de familie begraven.

Mevrouw Lientje Brinkman was 91 jaar oud toen ze aanwezig was bij het leggen van de struikelstenen voor dit gezin. Haar moeder was in de oorlog huishoudelijke hulp van de familie. Lientje - die inmiddels is overleden - was bevriend met Sander. Zij kwam destijds regelmatig bij de familie over de vloer. Wat zich toen heeft afgespeeld, stond haar nog helder voor de geest.
's Morgens bracht zij Sander altijd naar de bushalte op de Tramstraat. Hij ging namelijk met de bus naar de Joodse school in Deventer, omdat die in Lochem gesloten was.
Op een morgen in oktober 1942 trof Lientje Sander niet thuis. Hij bleek die nacht met vader, moeder en zus '...als beesten op een open vrachtwagen' te zijn gesmeten en weggevoerd.
Het toeval wil dat Lientje in 1946 in het pand kwam te wonen en vanuit dit adres, Bierstraat 2, in 1955 is getrouwd.

VANUIT WESTERBORK

Op 2 november 1942 werd het gezin Vromen vanuit Westerbork op transport gesteld naar Auschwitz. Onderweg werden 260 jongens en mannen tussen 15 en 50 jaar gedwongen om de trein te verlaten om als dwangarbeiders tewerkgesteld te worden in de omliggende satellietkampen van Auschwitz. Waarschijnlijk was Salomon Joseph Vromen één van hen; hij is uiteindelijk ergens in Midden-Europa op 31 maart 1943 om het leven gekomen.
Degenen die in de trein achterbleven, waaronder Mietje Vromen-Kannewasser en haar kinderen Jansje en Sander, werden verder naar Auschwitz vervoerd en arriveerden daar op 5 november 1942 waar ze na aankomst onmiddellijk in de gaskamer werden vermoord.

Na de oorlog kwam Bierstraat 2 in handen van de gemeente. Aanvankelijk gaf het onderdak aan een gezin. Daarna deed het dienst als behuizing voor de openbare bibliotheek, werd het ingericht als raadszaal voor de gemeente Lochem en werden er gemeenteraadsvergaderingen gehouden. Nu is er een restaurant in gevestigd, het 'Olde Raedthuys'.

Bierstraat 2 in Lochem (1940)

Bierstraat 2 in Lochem (2025)

Bronnen:
Joods Lochem: Und die Musik spielt weiter,
Bert Vromen 3 december 2014 Facebook Twitter;
Interview met Lientje Brinkman in de Stentor,
27 februari 2020.

OPDAT WIJ HEN NIET VERGETEN

- **Isaac Salomon de Jong** (41 jaar), vermoord op 4 juni 1943 in Sobibor
- **Roseli de Jong-de Jonge** (40 jaar), vermoord op 4 juni 1943 in Sobibor
- **Naomi de Jong** (16 jaar), vermoord op 4 juni 1943 in Sobibor
- **Jochebeth de Jong** (13 jaar), vermoord op 4 juni 1943 in Sobibor
- **Mozes Fortuin** (81 jaar), in onvrijheid overleden op 8 oktober 1944 in Apeldoorn

MARKT 25 LOCHEM

OVER MOZES FORTUIN EN MARKT 25

Het pand Markt 25 was oorspronkelijk een fraai, statig, asymmetrisch herenhuis. Het heeft verschillende functies gehad: als kantoor van de Rijksveldwacht, als woonhuis voor twee gezinnen, als zelfbedieningswinkel en momenteel als textielsupermarkt. Het pand kent een trieste geschiedenis.

Mozes Fortuin was sinds 1915 eigenaar van een fabriekje op Walderstraat 8 waar bretels, jarretels en sokophouders werden geproduceerd. Dit fabriekje was door zijn vader in 1898 gesticht als naaiatelier. Hij woonde met zijn vrouw Marianne van Gelder en drie kinderen op Stationsweg 24, één van de geschakelde herenhuizen die bekend staan als 'Bella Vista' aan de tegenwoordige Graaf Ottoweg. In 1921 verhuisden Mozes en Marianne naar Hilversum, waar ook dochter Reine woonde. Zoon Abraham (Arthur), zijn vrouw en vier kinderen betrokken de woning van Arthur's ouders aan de Graaf Ottoweg. Na jaren in Hilversum gewoond te hebben verhuisden Mozes en Marianne naar Markt 25 in Lochem. Marianne van Gelder stierf op 28 november 1941 een natuurlijke dood. Zoon Abraham, zijn vrouw Rosette en hun vier jonge kinderen vonden eind 1942 of in de loop van 1943 – wanneer precies is niet bekend - een gewelddadige dood in Polen.

Mozes heeft dit immense verlies nooit kunnen verwerken. Nadat hij was ondergebracht op een onderduikadres bij bakker Starink op Kayersdijk 18 in Apeldoorn zou hij daar, volgens de overlijdensakte van 30 november 1945, op 18 oktober 1944 bezweken zijn aan een hersenbloeding. Maar daar bestaat twijfel over. Gesuggereerd werd dat hij zelf een einde aan zijn leven zou hebben gemaakt. Hij werd illegaal begraven in de tuin van de bakker. Na de oorlog vond Mozes zijn rustplaats bij zijn vrouw Marianne, op de begraafplaats van Wassenaar.

Isaac Salomon de Jong

Roseli de Jong – de Jonge

Naomi de Jong

Jochebeth de Jong

OVER ISAAC SALOMON DE JONG, ROSELI DE JONG-DE JONGE, NAOMI EN JOCHEBETH

Op 20 mei 1936 werd het gezin De Jong-de Jonge in de burgerlijke stand van Lochem ingeschreven op het adres Markt 25. Het was afkomstig uit Almelo waar Isaac Salomon de Jong op 28 september 1901 werd geboren. Hij trouwde daar in 1926 met Roseli de Jonge geboren op 16 augustus 1902 in het Drentse Schoonebeek. Ze kregen twee dochtertjes: Naomi (1926) en Jochebeth (1930). In 1937 kocht Isaac, samen met zijn jongere broer Salomon, het woonhuis met pakhuis aan Markt 25. Isaac had een groothandel in levensmiddelen die volgens de regels van de Joodse spijswetten waren bereid. Hij hield zich daarbij vooral bezig met de handel in koosjere roomboter. Dochter Naomi, met haar mulodiploma, werkte in de zaak van haar vader als kantoorjuffrouw.

Het gezin de Jong - de Jonge werd door de Joodse Raad te verstaan gegeven per 1 juli 1942 te verhuizen naar Amsterdam naar een vrijgekomen bovenwoning aan de Kromme Mijdrechtstraat 66 I. Op de Joodse Raad-kaart van Isaac staan, zoals

gebruikelijk, ook de namen en geboortedata van de overige gezinsleden vermeld. Opmerkelijk is de notitie daarbij van pleegdochter, Elfriede Häusler, geboren op 16 januari 1923 in het Duitse Duisburg. Begin 1940 was zij haar vaderland ontvlucht voor de terreur van de nazi's.

Na op enkele adressen in het westen van Nederland gewoond te hebben, dacht ze bij het gezin van Roseli en Isaac veilig te zijn.

Tienerdochter Naomi vond in Amsterdam een baan als assistente bij een vertaalbureau in de P.C. Hooftstraat, dat onder toezicht stond van de Joodse Raad, terwijl Isaac medewerker werd van de Afdeling Tewerkstelling Duitsland van diezelfde Raad. Op 27 mei 1943 werd het gezin De Jong - De Jonge naar Kamp Westerbork gedeporteerd, van waar het drie dagen later op transport naar Sobibor werd gezet. Bij aankomst werden Isaac, Roseli, Naomi en Jochebeth onmiddellijk vermoord.

Elfriede heeft de oorlog overleefd. Uit de naoorlogse administratie van het Roode Kruis blijkt dat zij enige tijd werkzaam was bij het Centraal Israëlitisch Ziekenhuis in Amsterdam. Uiteindelijk nam ze de wijk naar Israël.

Uk Garrels, een niet-Joods meisje van 16 jaar dat bevriend was met Naomi de Jong, Jansje Vromen en Jennie Heilbronn, vond in haar poesiealbum een mooie herinnering van Naomi de Jong, een versje dat ze in 1938 op 11-jarige leeftijd aan haar vriendin schreef.

Uit het poesiealbum van Uk Garrels (in beheer bij Marjolijn Muntinga)

Samuel Fortuin (66 jaar), gedood op 26 februari 1943 in Auschwitz

MARKT 20 IN LOCHEM

DE FAMILIE FORTUIN

Salomon Fortuin (1877) kwam uit het gezin met acht kinderen van Jacob Fortuin (1847-1935) en Grietje van Kleef (1858-1925). Het oudste kind was Louis (1875), daarna kwam Salomon. 'Fortuin' was een Joodse familienaam die vanaf het begin van de negentiende eeuw veel in Lochem voorkwam. Het was een uitgebreide familie met veel onderlinge verbanden.

Salomon was vertegenwoordiger van beroep. Voordat hij in Lochem kwam, woonde hij in Eibergen. Op 5 mei 1934 nam hij zijn intrek in de woning van zijn vader, Markt 20, het pand waarin nu Blokker is gevestigd.
Salomons vader, Jacob Fortuin, was een kleinzoon van de Lochemse stamvader Fortuin en een neef van Mozes Fortuin, de oprichter van de bretelfabriek in de Walderstraat op nummer 8. Hij had op Markt 20 een 'woningbureau', de oude term voor makelaardij.
Salomon werd op 16 februari 1943 in Westerbork geïnterneerd. Hij verbleef er exact een week: op 23 februari werd hij op transport gesteld naar Auschwitz waar hij op 26 februari, op zijn verjaardag, werd gedood.

Vijf van de kinderen van Jacob en Grietje stierven voor de Tweede Wereldoorlog een natuurlijke dood. De overige gezinsleden vonden de dood in de gaskamers van de vernietigingskampen.

Markt 20 in Lochem

OPDAT WIJ HEN NIET VERGETEN

- **Samuel Roos (54 jaar),** omgebracht op 28 mei 1943 in Sobibor
- **Alfred Roos (15 jaar)**, omgebracht op 28 mei 1943 in Sobibor
- **Antje Roos (12 jaar)**, omgebracht op 28 mei 1943 in Sobibor
- **Suze Roos (8 jaar)**, omgebracht op 28 mei 1943 in Sobibor

MARKT 9 IN LOCHEM

HET SLAGERSGEZIN ROOS

In het pand Markt 9 hebben drie generaties koosjere slagers hun vak uitgeoefend. De laatste was die van weduwnaar Samuel Roos, die met zijn drie kinderen in 1943 is opgepakt en in Sobibor is vermoord. Zijn echtgenote, Rachel Roos-Rozendaal, was eerder al, in 1941, overleden.

De indeling van de slagerij is lang onveranderd gebleven. Pas met de komst van Bennie en Joke Sieverink in 1980, werd deze uitgebreid en gemoderniseerd.

Slagerij Roos was niet de enige slagerij in Lochem; er waren er vele, onder meer in de Bierstraat, verder op de Markt, in de Molenstraat, de Smeestraat, de Dr. Rivestraat en in de Walderstraat.

Op 1 april 1943, vlak na de deportatie van het gezin Roos, werd hun pand door tussenkomst van de 'Niederländische Grundstücksverwaltung' aan zogenaamde oorlogskopers verkocht. Na de oorlog vond er rechtsherstel plaats en kwam het pand in handen van de erfgenamen van Samuel Roos.

Het verhaal ging dat Samuel Roos niet geloofde dat zijn kinderen iets zou worden aangedaan. Zij hadden blond haar en zagen er helemaal niet Joods uit. Meerdere adviezen om ze onder te brengen bij een boer wees hij af.
In 1943 werd de familie Roos met andere Joodse gezinnen verzameld bij het stadhuis van Lochem. Van daaruit vertrokken zij met onbekende bestemming, de kleine Suze met een pop in haar armen geklemd. Zij kwamen terecht in Sobibor, waar zij direct werden vergast.

De moeder van Samuel was Sara Roos-Meijers (80 jaar). Zij woonde in bij het gezin Heilbronn op Nieuweweg 6 en kwam om het leven in Vught op 30 april 1943.

Markt 9 in Lochem (1905)

Markt 9 in Lochem (2025)

Bron: 40 jaar Slagerij Sieverink, een zoektocht naar de historie (Bennie en Joke Sieverink, 2020).

OPDAT WIJ HEN NIET VERGETEN

- **Abraham (Arthur) Fortuin** (49 jaar), vermoord 31 oktober 1943 in Oost-Europa
- **Rosette Fortuin-Vleeschhouwer** (43 jaar), vermoord 5 november 1942 in Auschwitz
- **Mozes Abraham Fortuin** (22 jaar), vermoord 28 februari 1943 in Dorohucza
- **Herman Ezra Fortuin** (22 jaar), vermoord 14 mei 1943 in Sobibor
- **Mirjam Rachel Fortuin** (17 jaar), vermoord 5 november 1942 in Auschwitz
- **Jacob Juda Fortuin** (10 jaar), vermoord 5 november 1942 in Auschwitz

WALDERSTRAAT 8 LOCHEM

DE GESCHIEDENIS VAN DE FAMILIE FORTUIN

Abraham (Arthur) Fortuin was een kleinzoon van de stamvader van de Lochemse familie Fortuin: Abraham Mozes Fortuin (1844, Lochem), koopman, winkelier en prominent lid van de Joodse gemeenschap in Lochem. Stamvader Fortuin was 'parnassijn' (bestuurder) en gedurende een halve eeuw voorzitter van de Israëlische Gemeente en één van de initiatiefnemers van de bouw van een nieuwe synagoge aan de Westerwal in 1865. Daarnaast was hij vele jaren lid van de gemeenteraad en geruime tijd wethouder. 'Zijn' ambtenaren droegen hem op handen, want hij bleef loyaal aan hen.

Deze Abraham Mozes Fortuin was getrouwd met Rozette Cohn. Hun zoon Mozes trouwde met Marianna van Gelder. Zij kregen drie kinderen, Abraham (1893), die ook wel Arthur genoemd werd en in dit verhaal centraal staat, Reini Coroline (1894) en Ernst Otto (1920).

Grootvader Abraham Mozes was in 1898 aan de Walderstraat 8 een atelier begonnen waar hij elastieken bretels, jarretels en sokophouders maakte. De familie woonde ernaast op nummer 6. Het atelier - of 'de fabriek' zoals zij het zelf noemden - bood werk aan zeker tien naaisters met moderne trapnaaimachines en ook nog eens aan een aantal thuisnaaisters. Vertegenwoordigers bezochten per fiets de grote winkels en sloten contracten af, zoals met modehuis Gerzon.
Grootvader Abraham Mozes overleed in 1915 en vader Mozes nam de fabriek over.

In 1926 droeg vader Mozes de dagelijkse leiding over aan zijn zoon Arthur (geboren Abraham) waar het hier over gaat. Vader Mozes bleef wel vennoot van de fabriek, maar verhuisde in 1929 met zijn vrouw Marianne naar Hilversum, waar ook dochter Reina woonde.

Walderstraat 8

Mirjam Rachel Fortuin

HET GEZIN VAN ARTHUR FORTUIN

Arthur trouwde in 1920 met Rosette Vleeschhouwer. Het echtpaar kreeg vier kinderen: de tweeling Mozes Abraham en Herman Ezra, Mirjam Rachel en Jacob Juda. Zij woonden eerst in 'Bella Vista', Stationsweg 24, waarna zij zich vestigden op Walderstraat 8.
Na verloop van tijd keerden Vader Mozes en moeder Marianne vanuit Hilversum terug naar Lochem en vestigden zich op Markt 25.

De bretelfabriek van Arthur kende pieken en dalen. In de dertiger jaren daalde de omzet aanzienlijk en moesten er mensen ontslagen worden.
Dat viel echter in het niet bij het lot dat de familie trof in de Tweede Wereldoorlog. In 1941 werd de fabriek door de Duitse bezetters onder bewind gesteld 'op grond van de Verordening (...) betreffende de verwijdering van Joden uit het bedrijfsleven'. De Fortuins werden hun fabriek uitgezet; het jaar daarop stierf Arthurs moeder, Marianne van Gelder.
Het ergste moest natuurlijk nog komen: de plaquette aan de synagoge geeft aan dat het hele gezin Fortuin - naast Arthur (Abraham) zijn vrouw Rosette en hun kinderen Mozes Abraham, Herman Ezra, Mirjam Rachel en Jacob Juda - tijdens de oorlog werd afgevoerd en vermoord. Sommigen van hen in Auschwitz, anderen in Sobibor en Arthur zelf in onbestemd 'Midden-Europa'.

Nog drie Lochemse Fortuinen overleefden de oorlog niet. De vader van Arthur, Mozes, ontliep deportatie door onder te duiken in Apeldoorn, waar hij in 1944 overleed op 81 jarige leeftijd. Hij en zijn vrouw zijn later herbegraven in Wassenaar. Op hun grafsteen worden ook Arthur en zijn gezin herdacht. Hun verre Lochemse verwanten Louis Fortuin (1875-1943), koopman, H. Postelweg 17 en Salomon Fortuin (1877-1943), vertegenwoordiger, Markt 20 werden omgebracht in resp. Sobibor en Auschwitz.
Daarmee was de familie Fortuin volledig uit Lochem verdwenen. Slechts enkele familieleden die Lochem al voor de oorlog hadden verlaten, overleefden de oorlog.

- **Izaäk Leverpoll** (54 jaar), omgebracht op 21 mei 1943 in Sobibor
- **Cato Leverpoll – Vromen** (40 jaar), omgebracht op 21 mei 1943 in Sobibor
- **Jeanette Leverpoll (Janny)** (11 jaar), omgebracht op 21 mei 1943 in Sobibor

BROUWHUISSTEEG 1 LOCHEM

HET GEZIN LEVERPOLL

Izaäk Leverpoll (1889) was een achterkleinzoon van Eliazer Liper, een Joodse handelaar uit Polen. De naam 'Liper' treffen we voor het eerst aan in 1827 in de gemeentelijke administratie van Borculo. Eliazer Liper wijzigde zijn familienaam eerst in Liverpool, mogelijk een verwijzing naar zijn geboorteland, maar uiteindelijk werd het Leverpoll.
Kleinzoon Eduard Leverpoll – de vader van Izaäk Leverpoll - trouwde in 1875 met de eveneens uit Geesteren (gemeente Borculo) afkomstige Jannetje van Hamburg. Het echtpaar kreeg vier zoons: Meijer (1877), Jacob (1878), Izaäk (1889) en Samuel (1892). Samuel werd maar een half jaar oud. Twee maanden na de geboorte van Izaäk verhuisde het gezin naar Lochem waar Eduard op Walderstraat 10 een winkel begon in katoenen en wollen stoffen, kleden, dekens en soortgelijke artikelen.
Zoon Izaäk vertrok begin 1908 naar Noord-Brabant waar hij in Waalwijk een korte beroepsopleiding tot manufacturier volgde. Waarom hij zijn opleiding zo ver van huis zocht is niet duidelijk. In hetzelfde jaar werd hij van de militaire dienstplicht vrijgesteld: met zijn lengte van 1.60 meter was hij ongeschikt voor het leger. Later dat jaar keerde hij terug naar Lochem waar hij winkelbediende werd in de manufacturenzaak van zijn ouders.
Op 5 juni 1924 trouwde Izaäk met de eenentwintigjarige Cato Vromen uit Lochem. Izaäk en Cato betrokken Brouwhuissteeg 1, dat een onderdeel was van het hoekpand Walderstraat 10. Eind 1931 kregen Cato en Izaäk een dochtertje Jeanette, vernoemd naar de moeder van Izaäk. Haar roepnaam was Janny.
Na het overlijden van hun ouders zetten Izaäk en zijn oudere broer Meijer rond 1931 de manufacturenzaak Firma E. Leverpoll, Manufacturen aan de Walderstraat 10 voort. Die straat had in de jaren dertig de bijnaam de Joodenbreestraat van Lochem. Immers, op huisnummer 6/8 woonde destijds het Joodse gezin Fortuin-Vleeschhouwer, op nummer 17 was de koosjere slagerij van Alexander en Abraham Hartog gevestigd, op nummer 25 een joodse lederhandel, op 27 een Joodse koopman, op 29 een Joodse

houthandelaar, op huisnummer 30 Hertog Jacob Fortuin en op nummer 12 het gezin van Meijer Leverpoll. Izaäk en Cato woonden daar onmiddellijk om de hoek op Brouwhuissteeg 1.
Met de zaak ging het in de loop van de jaren dertig steeds slechter. Op 25 maart 1938 ging de firma E. Leverpoll Manufacturen failliet.

RAZZIA'S TIJDENS HET LOOFHUTTENFEEST

Vier jaar later, midden in de Tweede Wereldoorlog, werd in het weekend van 3, 4 en 5 oktober 1942 het Loofhuttenfeest, 'Soekot' gevierd. Het is gebruikelijk dat veel Joden dan bij elkaar zijn. De nazi's misbruikten dit gegeven: ze hielden in heel Nederland razzia's, genadeloze klopjachten. Ook in Lochem. Daarbij werden onder meer Izaäk, zijn vrouw Cato en dochter Janny gearresteerd en naar Westerbork gedeporteerd. Onderweg schreef Janny een kort reisverslag aan haar vriendinnetje Rity[1] in Lochem. Het is een ontroerend briefje van een elfjarig meisje, waaruit is op te maken dat haar vader Izaäk iets eerder op transport was gesteld. Uit haar terloopse opmerking 'Ik heb ook al in een cel geslapen' kan afgeleid worden dat ze misschien wel vermoedde wat haar, haar ouders en haar Joodse lotgenoten te wachten stond. Bij aankomst in Kamp Westerbork werd het gezin Leverpoll-Vromen in woonbarak 64 gehuisvest, waarna het wat later werd overgebracht naar barak 58.

Marijke de Gooijer onthult de stenen voor het gezin Leverpoll.

De bewoners hiervan werden tewerkgesteld in de confectiefabriek van Herzberger. Zo werd de indruk gewekt dat men aan het werk was voor deze befaamde Joodse firma uit Rotterdam, onwetend van het feit dat dit bedrijf inmiddels door de nazi's was geconfisqueerd en door hen werd geëxploiteerd. Vanuit Westerbork schreef Janny een wat langere brief aan Rity en haar ouders. Daarin maakte ze gewag van de dagelijkse beslommeringen, van plezier in klein vertier en van wat culinaire weetjes. Nadrukkelijk vroeg ze naar de mensen en de dingen die ze in Lochem had moeten achterlaten.
Het is een hartverscheurend document wanneer we ons realiseren dat Izaäk, Cato en hun dochter Janny een half jaar later, op 21 mei 1943 in Sobibor door de nazi's om het leven werden gebracht.

1 *Genoemde brieven werden door Rity gedurende haar hele leven gekoesterd. Haar dochter Marijke de Gooijer heeft ze overgedragen aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Replica's zijn aanwezig in de voormalige Lochemse Synagoge en het archief van het Historisch Genootschap.*

OPDAT WIJ HEN NIET VERGETEN

- **Dorothea Leverpoll-van Duren** (67 jaar), omgebracht op 29 oktober 1942 in Auschwitz
- **Eduard Hubert Leverpoll** (30 jaar), omgebracht op 28 februari 1943 in Auschwitz
- **Magalina Beeltje Leverpoll-Leefsma** (25 jaar), omgebracht op 29 oktober 1942 in Auschwitz
- **Heimann Horwitz** (76 jaar), omgebracht op 18 januari 1944 in Theresienstadt

WALDERSTRAAT 12 LOCHEM

HET GEZIN LEVERPOLL

Doróthea van Duren (1875), die afkomstig was uit Elburg, trouwde op 3 mei 1912 met Meijer Leverpoll (1877). Meijer was één van de vier zonen van het echtpaar Leverpoll-van Hamburg dat in 1889 van het Gelderse Geesteren naar Lochem was gekomen. Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er veel families met de naam Leverpoll in de Achterhoek, vaak verwanten van elkaar.

De vader van Meijer, Eduard Leverpoll, had een zaak in katoen en wollen stoffen, dekens etc.. Hij begon een winkel op Walderstraat 10, de firma E. Leverpoll, Manufacturen. Meijer en zijn broer Izaäk zetten deze zaak voort na de dood van hun vader. In de dertiger jaren ging het slecht met de winkel, wat leidde tot het faillissement van de Firma E. Leverpoll, Manufacturen in 1938.

Het gezin van Meijer en Doróthea woonde op Walderstraat 12. Op 20 januari 1913 was daar Eduard Hubert geboren. Eduard trouwde tijdens de oorlog op 5 augustus 1942 met Magalina Beeltje Leefsma uit het Friese Oosterwolde. De plechtigheid vond plaats in Heerenveen. Vader Meijer heeft dit feest niet kunnen meemaken: hij overleed eerder dat jaar, op 21 februari, na een kort ziekbed, in het ziekenhuis van Zutphen. Hij werd 64 jaar.

Hoe het zijn vrouw Dorothea Leverpoll is vergaan, is niet bekend. Het enige wat we weten, is dat ze inwoning heeft gehad van de Joodse vluchteling Heimann Horwitz, en dat ze op 29 oktober 1942, acht maanden na de dood van haar man, in Auschwitz werd vergast.

Eduard en Magalina werden opgepakt tijdens het Loofhuttenfeest, in het weekend van 2, 3 en 4 oktober 1942, toen in heel Nederland razzia's werden gehouden. De Duitsers wisten dat er veel Joden bij elkaar waren. Duizenden Joden werden opgepakt en overgebracht naar kamp Westerbork. Dat overkwam ook Eduard en Magalina. Na drie weken, op

26 oktober werden beiden op transport gesteld naar Auschwitz. Magalina werd drie dagen na aankomst vergast. Eduard werd nog een aantal maanden uitgebuit door gedwongen arbeid. Op 28 februari 1943 werd ook hij vergast.

HEIMANN HORWITZ

Veel Joden verlieten vanaf begin jaren '30 Duitsland vanwege de snelgroeiende macht van de nazi's. Het is aannemelijk dat ook Heimann Horwitz en zijn drie kinderen afzonderlijk van elkaar hun vaderland hebben verlaten en hun toevlucht zochten in het toen nog veilige Nederland. Maar nadat de nazi's ook in ons land de macht hadden overgenomen, liep het slecht met ze af.
Heimann Horwitz werd op 9 april 1943 in Westerbork geïnterneerd, van waar hij op 18 januari '44 op transport werd gesteld naar Theresienstadt waar hij op 25 december 1944 de dood vond. Zijn dochter Santa bezweek in het getto van Minsk in 1941. Zoon James werd op 6 april 1945 in Mauthausen vermoord. Zijn vrouw Herta Horwitz-Cohn maakte in 1945 de bevrijding van Theresienstadt mee door het Russische Rode Leger. Dochter Paula overleefde Bergen-Belsen. Zij emigreerde naar Australië waar ze in 1989 overleed.

Heimann Horwitz

De struikelstenen voor Walderstraat 12 voor het gezin Leverpoll en voor Heimann Horwitz

OPDAT WIJ HEN NIET VERGETEN

- **Alexander Joseph Hartog** (55 jaar), omgebracht 9 juli 1943 in Sobibor.
- **Betsy Hartog-Vromen** (53 jaar), omgebracht 9 juli 1943 in Sobibor.
- **Joseph Hartog** (20 jaar), omgebracht 9 juli 1943 in Sobibor.
- **Adolf Hartog** (18 jaar), omgebracht 9 juli 1943 in Sobibor.

WALDERSTRAAT 17 LOCHEM

DE GESCHIEDENIS VAN DE FAMILIE HARTOG

De eerste twee generaties Hartog Alexander Joseph Hartog en zijn broer Aharon (Zuiderwal 15) kwamen uit een oud slagersgeslacht. Hun vader en grootvader heetten allebei Joseph Hartog.
In 1848 verhuisden grootvader Salomon Joseph Hartog (1809-1869) en grootmoeder Goedjen Salomon-Vredenburg (1812-1857) vanuit Borculo naar Lochem, waar ze zich vestigden op Walderstraat 165, het tegenwoordige huisnummer 17. Ze begonnen daar een koosjere slagerij. In 1894 maakte de winkel met woonhuis plaats voor nieuwbouw. Het is het pand met de fraaie Jugendstilgevel die we nu nog kennen. Tegenwoordig is de Wereldwinkel erin gevestigd.

Het echtpaar Hartog-Vredenburg kreeg tussen 1846 en 1857 vijf kinderen, waaronder Joseph Salomon (1848-1921) en Abraham (1857-1910). Deze twee zonen namen na de dood van hun vader in 1869 de slagerij over. Abraham haakte in 1906 zakelijk af en vertrok met zijn grote gezin naar Antwerpen maar kwam uiteindelijk in een gehucht bij Apeldoorn terecht.
In 1883 trouwde Joseph Salomon Hartog met Anna Bet Polak, dochter van een Joodse familie die een zeker aanzien genoot in Steenwijk. Ze kregen vier kinderen; twee daarvan lieten het leven op dertigjarige leeftijd. Alexander (1888) en Aharon (1890) werden beiden slagersknecht in de zaak van hun vader. Toen deze in mei 1921 overleed, zetten beide broers de zaak voortvarend voort. In 1927 verrijkten ze de slagerij met een elektrische koelcel.

DE GENERATIE VAN ALEXANDER JOSEPH EN AHARON

Eind 1921 trouwde Alexander met zijn vroegere buurmeisje Betsy Vromen (1890), opgegroeid in het huis Walderstaat 15. Vanaf 1917 werkte ze in het Centraal Israëlitisch Ziekenhuis in Amsterdam. Toen moeder Anna Bet Polak eind 1921 een woning aan de Zwiepseweg 59 had gekocht en ver-

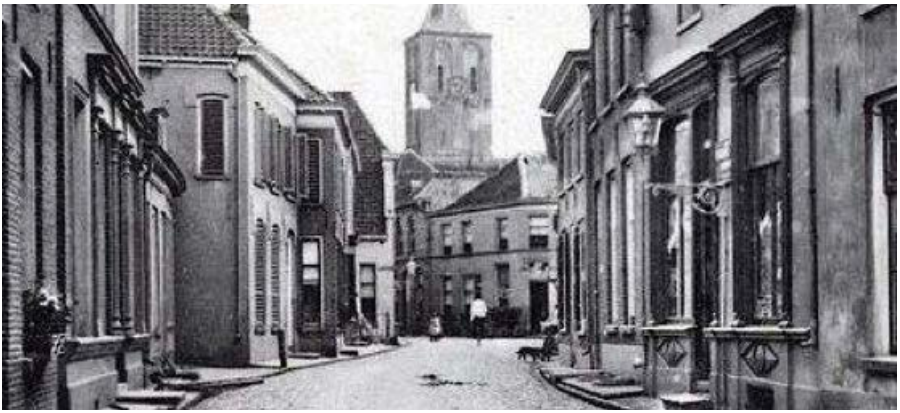

Walderstraat 17

volgens betrok, kwam Walderstraat 17 beschikbaar voor Alexander en Betsy. Ze kregen er twee zonen: Joseph (1922) en Adolf (1924). Wat is het achteraf gezien cynisch dat deze jongens die namen kregen.

Broer Aharon stapte in 1934 op veertigjarige leeftijd in het huwelijksbootje met Branca Brest uit Zwartsluis. Ze gingen in Lochem op kamers wonen op Zuiderwal 15, min of meer om de hoek van de slagerij. Het stel bleef kinderloos.

Begin 1942 ging Joseph, de oudste zoon van Alexander en Betsy, naar Amsterdam om als boekhouder aan het werk te gaan bij het Nieuw Israëlitisch Weeshuis. Hij had een kamer bij het gezin van Louis Asscher aan het Merwedeplein 57 II. De familie Frank woonde vanaf 1933 aan dit plein op huisnummer 37 II. Misschien hebben ze elkaar wel gekend, Anne en Joseph.

Broer Aharon werd door de bezetter in augustus 1942 in Kamp Lievelde als Joodse dwangarbeider tewerkgesteld. Na de landelijke razzia van 3 tot en met 5 oktober 1942 werd hij in Kamp Westerbork herenigd met zijn vrouw Branca. Diezelfde maand werden ze naar Auschwitz getransporteerd waar ze op 21 oktober 1942 werden vergast met Zyklon B.

Alexander Hartog, zijn vrouw Betsy Vromen en hun jongste zoon werden door de Joodse Raad gedwongen hun huis aan de Walderstaat 17 per 13 januari 1943 te verruilen voor de woning Transvaalstraat 125 in Amsterdam-Oost, het stadsdeel waar veel Joden onder dwang werden gehuisvest. Een week later voegde Joseph zich vanaf het Merwedeplein bij hen: het gezin was weer samen. Vijf maanden later werd het tijdens de razzia van 20 juni opgepakt en nog diezelfde dag per trein naar Kamp Westerbork afgevoerd. Op 6 juli volgde de laatste reis die op 9 juli 1943 eindigde in een gaskamer van Sobibor.

- **Emanuel Mendels** (41 jaar), omgebracht op 30 april 1943 in Sobibor
- **Johanna Mendels-de Leeuw** (32 jaar), omgebracht op 30 april 1943 in Sobibor

ZUIDERWAL 16 LOCHEM

EMANUEL EN JOHANNA

Op Zuiderwal 14, 15 en 16, woonden -toevallig of niet- eind jaren dertig van de vorige eeuw mensen van Joodse komaf. Allen werden door de nazi's vermoord. Nummer 16 was de woning van Emanuel Mendels, geboren op 17 december 1901 in Arnhem, en Johanna Mendels-de Leeuw, geboren op 10 januari 1911 in Doetinchem. Ze trouwden op 2 augustus 1933 in Arnhem. Negen jaar later, in juni 1942, kregen ze een doodgeboren kindje.
Emanuel werd rond zijn achtste jaar stilaan doof. Hij verbleef daarom van september 1909 tot juli 1916 in het doveninstituut Guyot in Groningen. Hier werd hij opgeleid tot schrijnwerker: ambachtelijk timmerman en meubelmaker. Op de groepsfoto die gemaakt werd bij zijn vertrek uit Groningen staat hij derde van rechts op de achterste rij.
In hun trouwakte van 1933 staat vermeld dat Emanuel slager was. Denkbaar is dat hij toen in dienst was bij zijn buurman Aharon Hartog, die met zijn broer Alexander op Walderstraat 17 een koosjere slagerij bestierde. Johanna werkte als naaister.

Emanuel was zoon van Mordechai Mendels en Maria Mendels-Dasberg, beiden geboren in 1876. Emanuel had twee zusters en één broer. Allen lieten het leven in Auschwitz dan wel Sobibor. Johanna, de echtgenote van Emanuel, kwam uit het gezin met drie dochters van Samuel de Leeuw (1881) en Judith de Leeuw-Meijers (1877). Slechts één van hen overleefde de oorlog.

GEVLUCHT UIT WESTERBORK?

Emanuel en Johanna werden tijdens de grote, landelijke razzia in het weekend van 3, 4 en 5 oktober 1942 opgepakt en afgevoerd naar doorgangskamp Westerbork. Althans, dat vermeldt hun Joodse Raad-kaart. Maar het echtpaar bleek ook ondergedoken te zijn geweest op het adres Valkenweg 80 in Apeldoorn. Het is niet duidelijk wat er tussen 3,4 en 5 oktober en 25 april 1943 gebeurd is, toen Emanuel en Johanna op bovengenoemd adres door de nazi's werden gearresteerd. De aantekeningen op de Joodse Raad-kaarten waren lang niet altijd betrouwbaar. Dat gold met name voor

20 juli 1916. Ontslagen uit het Instituut voor Doofstommen in Groningen. Op de foto o.a. Emanuel Mendels.

de notities die in oktober 1942 werden aangebracht. Het aantal gevangenen in Kamp Westerbork groeide in dat weekend van drie- naar vijftienduizend. De administratie liep daardoor helemaal vast en vervolgens behoorlijk achter.

Een verzetsgroep bracht regelmatig Joden onder in Apeldoorn-Zuid, destijds een vrij nieuwe woonwijk. Uit onderzoek is gebleken dat enkele adressen in Apeldoorn, waaronder Valkenweg 80, in de laatste week van april 1943 grondig werden doorzocht.
Hoe het ook zij, op 26 april 1943, werden Emanuel en Johanna naar Westerbork gedeporteerd, waar ze bij aankomst in barak 66 terecht kwamen. De zwarte hoofdletter 'S' rechtsboven op hun kaart verwijst naar 'straf 'en wel omdat ze ervan verdacht werden van woonplaats te zijn veranderd zonder de daartoe vereiste vergunning te hebben.
De volgende dag volgde transport naar Sobibor waar Johanna en Emanuel, samen met zoveel anderen, op 30 april werden vermoord.

Emanuel wordt gememoreerd op www.dovenshoa.nl, een site waarop alle Nederlandse dove Joodse slachtoffers van het naziregime worden herdacht.

- **Aharon Salomon Hartog** (52 jaar), omgebracht op 21 oktober 1942 in Auschwitz
- **Branca Hartog-Brest** (47 jaar), omgebracht op 21 oktober 1942 in Auschwitz

ZUIDERWAL 15 LOCHEM

NOG EEN FAMILIE HARTOG

De voorgeschiedenis van Aharon Hartog en Branca Hartog-Brest start in 1848, het jaar waarin de koosjere slagerij van de familie Hartog werd gevestigd in Walderstraat 17. Nadat de oprichter Salomon Joseph Hartog in 1869 was overleden, zette weduwe Goedjen Vredenburg de zaak voort. Toen zij op haar beurt in 1887 overleed, namen haar twee zonen, Abraham en Joseph, de slagerij over. Joseph had eveneens twee zonen, Alexander en Aharon. Zij werkten al op jonge leeftijd als slagersknecht in de zaak van hun vader. Toen vader Joseph in 1921 overleed, zetten Alexander en Aharon de slagerij samen voort.
Op 13 maart 1934 trouwde Aharon op veertigjarige leeftijd met de vijf jaar jongere Branca Brest, dochter van een ondernemersfamilie uit Zwartsluis. Het echtpaar zou kinderloos blijven.
De vader van Branca was vertegenwoordiger in manufacturen. Daarnaast deed de familie Brest in goud en zilver. Rond 1919 was Branca bediende op het Post- en Telegraaf- kantoor van Zwartsluis. Later verhuisde men naar de Diezerstraat in Zwolle.

MODERN WONEN OP DE ZUIDERWAL

Na hun huwelijk in 1934 betrokken Aharon en Branca Zuiderwal 15. Hoewel de ouders van Aharon van 1883 tot 1897 op datzelfde adres hadden gewoond, betrof het een totaal ander huis. Het werd in 1932 vervangen door een modern rijtje van zeven kleine woningen, die van alle moderne gemakken waren voorzien: stromend water en aansluiting op het riool. Het rijtje staat er nog steeds.

Naast zijn beroep als slager bekleedde Aharon meerdere functies binnen de Joodse gemeenschap van Lochem. Zo was hij bijvoorbeeld in de jaren dertig enige tijd bestuurslid van de plaatselijke Joodse gemeente en was hij penningmeester van de 'Vereniging Joodse Studieclub'. Zijn buurvrouw, Rachel Vleeschhouwer-Fortuin was tezelfder tijd secretaris van deze club. Ja, de Joodse burgerij in Lochem was destijds een klein wereldje van ons-kent-ons.
Zowel de directe familie van Aharon als die van Branca werd genadeloos getroffen door het misdadige regime van de nazi's.

Huwelijksfoto van Branca Brest en Aharon Hartog, 13 maart 1934. (Bron: familiearchief Brest)

In augustus 1942 werd Aharon door de nazi's tewerkgesteld in het werkkamp voor Joodse dwangarbeiders in Lievelde, een dorp in de Achterhoek. Men verrichtte er zwaar werk in de buitenlucht. Zijn verblijf was echter van korte duur: tijdens de grootschalige, landelijke razzia van 3, 4 en 5 oktober werden alle gevangenen van Lievelde 's nachts naar Westerbork getransporteerd. Datzelfde weekend werd ook Branca daar geïnterneerd. Voor beiden vast een gelukkig weerzien, maar op zo'n treurige plek. Twee weken later, op 19 oktober werden Aharon en Branca, samen met honderden andere Joden, met de trein naar Auschwitz vervoerd. Twee dagen later vonden ze de dood. In een gaskamer.

Huwelijksfoto van Branca Brest en Aharon Hartog, 13 maart 1934. (Bron: familiearchief Brest)

Rachel Vleeschhouwer-Fortuin (74 jaar), omgebracht op 10 februari 1945 in Bergen-Belsen

ZUIDERWAL 14 LOCHEM

Rachel Fortuin was de dochter van Jacob Moses Fortuin en Elisabeth Bueno de Mesquita. Het gezin woonde op Walderstraat 27/29, een straat die ooit de 'Joodenbreestraat' van Lochem werd genoemd.

HET GEZIN VLEESCHHOUWER

Rachel trouwde in 1895 in Lochem met Herman Vleeschhouwer, een Israëlitische godsdienstleraar. Het echtpaar kreeg in 1898 een dochter, Rosette. Vier jaar later werd zoon Leo geboren. Het gezin woonde toen in Rotterdam. Bijgaande advertentie uit 1915 is een uitnodiging voor de bar mitszvah ter gelegenheid van de dertiende verjaardag van Leo. Hij overleed al heel jong, in november 1917. Op enig moment keerde het gezin Vleeschhouwer-Fortuin terug naar Lochem. Daar was Rachel begin jaren dertig secretaris van de 'Vereniging Joodse Studieclub' in Lochem, waar haar buurman, Aharon Hartog, penningmeester was.
Eind 1933 vertrok het echtpaar weer naar Rotterdam. Rachel was er enige tijd bestuurslid van het 'Dames College' van het 'Israëlitisch Begraafgenootschap'. Herman Vleeschhouwer, haar echtgenoot, overleed in 1935. Midden 1937 verruilde Rachel Rotterdam voor Den Haag.

ZUIDERWAL 14 IN LOCHEM OF TOCH AMSTERDAM?

In maart 1939 keerde zij terug naar haar geboorteplaats Lochem, naar Zuiderwal 14. Begin 1941 nam zij, toen 71 jaar, een vrouw van vijfendertig op kamers, Frieda Sarah Krebs. Frieda was een Duitse die vanuit Rotterdam in Lochem ging wonen. Op 24 maart 1943 verhuisde Frieda echter naar Amsterdam waar ze haar intrek nam bij weduwnaar Abraham Mendes da Costa, prominent lid van de Joodse Raad. Hij woonde, samen met zijn drie kinderen, allen dertigers, aan de Nieuwe Prinsengracht 23 hs. In mei 1943 trouwde Frieda met Louis Maurits Schaap die vervolgens ook op genoemd adres zijn intrek nam. Hun huwelijksgeluk was van zeer korte duur: een maand later, op 11 juni 1943, werd Frieda in Sobibor omgebracht. Louis overleefde de oorlog. Voor Frieda is op Zuiderwal 14 geen struikelsteen gelegd, omdat dit niet haar laatste adres was.

Bijzonder en raadselachtig is het volgende. Zoals gezegd vertrok Frieda op 24 maart 1943 vanaf de Zuiderwal 14 in Lochem naar de Nieuwe Prinsengracht

בר מצוה-FEEST

Van onzen Zoon

LEO,

op שׁ"ק פ' אמור הרע"ה לפ"ק (1 Mei) e.k.

H. VLEESCHHOUWER.

R. VLEESCHHOUWER—Fortuin.

Rotterdam, Oppert 66a.

Receptie te onzen huize Zaterdag en Zondag 2 –4½ uur.

Eenige en algemeene kennisgeving.

Uitnodiging voor de bar mitszvah[1] ter gelegenheid van de dertiende verjaardag van zoon Leo

23 hs in Amsterdam. Maar ook Rachel verhuisde diezelfde dag met Frieda naar dat grachtenpand in Amsterdam. We lezen dit in de bevolkingsadministratie van Amsterdam. Hoe zat dat in elkaar? Zat er enige sturing achter vanuit de Joodse Raad? Degenen die het zouden kunnen weten, zijn er niet meer. Abraham Mendes da Costa overleed plots op 11 juli 1943. Een natuurlijke dood. Zijn kinderen werden in Sobibor en Dachau vermoord.

Rachel werd op 25 mei 1943 vanuit haar verblijf in Amsterdam naar Westerbork afgevoerd. Frieda de volgende dag. Met dezelfde bestemming: Westerbork.

Op 11 januari 1944 werd Rachel, 74 jaar oud, vanuit Westerbork op transport gezet naar Bergen-Belsen, het concentratiekamp waar, onder vele anderen, Anne Frank aan vlektyfus is bezweken. Hoe Rachel aan haar einde is gekomen, is niet duidelijk, maar de plaats van overlijden geeft te denken.
Haar dochter Rosette liet ruim een jaar eerder het leven, op 5 november 1942, in Auschwitz. Zal Rachel geweten hebben van het droeve lot van haar dochter? Zal ze zich gerealiseerd hebben wat haar zelf te wachten stond?

[1] *Bar mitzvah is Aramees en betekent 'zoon van het gebod'. Het markeert de overgang van een dertienjarige jongen naar volwassenheid, het moment waarop hij de geboden op zich neemt.*

- **Mientje Wijler-van Essen** (64 jaar), vermoord op 13 maart 1943 in Sobibor
- **Henriëtte Meijer-Wijler** (54 jaar), vermoord op 25 januari 1943 in Auschwitz

OOSTERWAL 26 LOCHEM

MIENTJE WIJLER-VAN ESSEN

Op Oosterwal 26 woonden twee schoonzussen van de bekende Lochemse familie Wijler.

Mientje Wijler-van Essen werd op 11 april 1878 in Dalfsen geboren. Op 22 augustus 1907 trouwde ze daar met de Lochemse veehandelaar Abraham Levi Wijler, geboren op 6 juli 1877. Deze Abraham Levi kwam uit het gezin van negen kinderen van Samuel Wijler en Martha de Groot.

Abraham Levi Wijler is 62 jaar geworden en stierf in Lochem in 1939 een natuurlijke dood. Mientje zou vier jaar later geen natuurlijke dood sterven. Zij werd vermoord in 1943 in Sobibor.

Mientje en Abraham Levi hadden twee kinderen, de oudste was Salomon Israel Wijler, die 28 jaar werd en is vermoord in Mauthausen. Voor hem werd in 2023 een struikelsteen gelegd in Ruurlo.

Deze zoon, die kortheidshalve Lo werd genoemd, woonde met zijn vrouw Reina Johanna Kropveld aan het begin van de Dorpstraat in Ruurlo. Zij hadden een kledingwinkel.

De jongste zoon was Samuel Wijler, die de oorlog overleefde. Hij was getrouwd met Elisabeth Spetter en het stel kreeg drie kinderen. Hij overleed in 1982 in Soest. Begin 1943 wilde Mientje onderduiken. Desondanks werd ze begin maart opgepakt waarna ze op 6 maart in Westerbork werd geïnterneerd.

Haar verblijf daar was van korte duur: vier dagen later volgde transport naar Sobibor waar ze op 13 maart 1943 werd omgebracht.

SCHOONZUS HENRIETTE MEIJER-WIJLER

In deze woning huisde ook Henriëtte Meijer-Wijler, geboren 15 mei 1888 in Lochem. Zij was getrouwd met Meier Meijer, geboren in 1876 in Borculo, die runderslager was. Meier was twaalf jaar ouder dan Henriette en stierf in 1920, slechts enkele jaren na de geboorte van hun twee zonen, Samuel (Sam) in 1916 en Hartog (Harrie) in 1918.

Henriëtte kwam uit een gezin van negen kinderen. De anderen waren: Salomon (Kastanjelaan 1), Abraham Levi (de man van Mientje), Samuel (Paul Krügerstraat 4) en verder Emanuel, Adolf, Johan, Louis en Eef Wijler[1]. Zie de foto hiernaast. Henriëtte Meijer-Wijler staat rechts achter haar vader Samuel Wijler. Abraham Levi Wijler (de man van

Foto ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijksfeest van de ouders op 24 april 1901. Uit de collectie van achterkleindochter Lis Shapiro-Vomberg, gepubliceerd in 'Land van Lochem', nr. 3 van 2020, in het artikel van Eddy ter Braak over de familie Wijler.

Mientje) staat rechts achter zijn moeder Martha Wijler-de Groot.
Vanaf 24 april 1929 werkte Henriëtte in het Joods Ziekenhuis in Rotterdam. Kennelijk woonde ze daar intern. In november 1940 keerde Henriëtte zonder de kinderen weer naar Lochem terug en trok ze in bij Mientje Wijler-van Essen op Oosterwal 26.
Zoon Sam woonde inmiddels in Amsterdam en zoon Harrie in Rotterdam.
Op de Joodse Raad-kaart van Mientje stond de afkorting 'A.B'., wat staat voor het Joods psychiatrisch ziekenhuis 'Het Apeldoornse Bosch'. Hier werd volgens Joodse tradities geleefd en behandeld. Henriëtte werd er op 26 oktober 1942 opgenomen. Drie maanden later, van 22 tot en met 24 januari 1943 werden alle bewoners samen met het voltallige personeel op last van SS'er Aus der Fünten naar Westerbork afgevoerd. Henriëtte werd aangetroffen tussen de meer dan duizend namen op de betreffende transportlijst. Ze werden direct (in wagons op elkaar gestapeld) getransporteerd naar Auschwitz en op 25 januari 1943 vergast. Haar twee zonen Sam en Harrie trof zes dagen later hetzelfde lot.

Abraham Levi Wijler

[1] *Voor lotgenoten uit de familie Wijler liggen struikelstenen op de adressen Kastanjelaan 1, Paul Krügerstraat 4 en Molenstraat 3 in Lochem.*

- **Simon Heilbronn** (84 jaar), omgebracht op 14 mei 1943 in Sobibor
- **Bertha Heilbronn-Cussel** (85 jaar), omgebracht op 24 april 1943 in Vught

DOCTOR RIVESTRAAT 6 LOCHEM

OVER HET GEZIN HEILBRONN

Simon Heilbronn en Bertha Heilbronn-Cussel kwamen van buiten Lochem, Simon uit Dinxperlo en Bertha uit Anholt. Zij kregen vier kinderen, een dochter en drie zonen. Alle kinderen werden in Lochem geboren. Ze kregen ook vijf kleinkinderen. Allen zijn, net als hun ouders en grootouders, omgebracht door de nazi's.
Voor hun zoon Salomon Heilbronn, zijn vrouw Helena Heilbronn-Menco en hun dochter Bertha Jenny, die woonden op Nieuweweg 6 in Lochem, zijn eveneens struikelstenen gelegd.
Op Nieuweweg 6 woonden nog twee oudere Joodse vrouwen uit Lochem. Ook zij lieten het leven.
Dochter Sophie Menco-Heilbronn was verhuisd naar Winterswijk. Mirjam Schwarz, die zich al lang bezighoudt met de geschiedenis van haar Joodse familie en die van Joods Winterswijk, stelde uit haar privécollectie een foto van haar beschikbaar.

SOPHIE MENCO-HEILBRONN

Sophie Menco-Heilbronn is 49 jaar geworden. Zij werd een half jaar eerder dan haar ouders omgebracht in Auschwitz, net als haar man Mourits Menco en hun beide dochters Bertha en Ida Menco.
Een andere zoon, Isidor, woonde op Zwiepseweg 5. Voor hem ligt er op dit adres een struikelsteen.
De jongste zoon, Alexander, woonde in Zutphen en is op 31 januari 1943 omgebracht in Auschwitz. Zijn vrouw Rika Heilbronn-Nathans werd eerder vermoord op 12 oktober 1942 in Auschwitz.

GEDWONGEN VERKOOP JOODS VASTGOED

De gemeente Lochem heeft Maarten-Jan Vos, historicus, onderzoek laten doen naar de rechtmatigheid van de gedwongen verkoop van Joods vastgoed gedurende de bezetting. Uit dit onderzoek – 'De gemeente Lochem en Joods vastgoed 1941-1953' van januari 2022 - kwam naar voren dat het pand Blauwe Torenstraat 35/37, eigendom van de familie Heilbronn destijds voor 1500 gulden werd verkocht. Ook de woning van hun zoon Salomon, Nieuweweg 6, werd gedwongen verkocht en bracht de som van 2500 gulden op.
De beide verkopen zouden niet onrechtmatig zijn geweest, al was de verkoopsom bepaald laag.

Kadasterkaart uit 1932 met de Doctor Rivestraat

DOCTOR RIVESTRAAT 6 BESTAAT OFFICIEEL NIET

In officiële stukken stonden Simon en Bertha geregistreerd op Doctor Rivestraat 21, maar in het rapport van Maarten-Jan Vos werd ervan uitgegaan dat zij op nummer 6 woonden. Volgens een archiefkaart uit 1932 is het niet aannemelijk dat zij op een oneven nummer hebben gewoond. De Stichting Stolpersteine Lochem heeft daarom vastgehouden aan nummer 6. Dit nummer bestaat nu echter niet meer. De steen ligt daarom tussen de nummers 4 en 8, bij de plek waar het pand heeft gestaan.

Dit is kort het verhaal van twee Joodse inwoners uit Lochem van flink boven de tachtig die, net als hun kinderen en kleinkinderen, werden vermoord nadat zij uit hun woningen waren weggerukt. Nabestaanden van hen zijn er niet. Voor hen geldt daarom in het bijzonder: 'Opdat zij niet vergeten worden'.

Sophie Menco-Heilbronn

OPDAT WIJ HEN NIET VERGETEN

- **Emmanuel Roozendaal** (60 jaar), omgebracht 22 oktober 1942 in Monowitz
- **Betje Roozendaal-van Praag** (58 jaar), omgebracht 22 oktober 1942 in Auschwitz
- **Abraham Roozendaal** (29 jaar), omgebracht 28 mei 1943 in Auschwitz
- **Roosje Roozendaal-van Gelder** (27 jaar), omgebracht 5 november 1942 in Auschwitz
- **Emanuel Carel Roozendaal** (9 maanden), omgebracht 5 november 1942 in Auschwitz

SMEETRAAT 1 LOCHEM

EEN SAMENGESTELDE WONING

Smeestraat 1 bestond vroeger uit Smeestraat 15 en 't Ei 15. Beide adressen vormden één pand dat nu bekend is van de winkelketen Hema. In 1951 kreeg het pand de functie van hotel en lunchroom, bekend als 'De Hooiplukker'. (Voor die tijd stond dit etablissement aan de overzijde, Bierstraat 34.) Daarna was het pand jarenlang in gebruik als kerkelijk centrum en deed het dienst als mortuarium. Op de bovenverdieping van dit pand woonde al voor de oorlog het (jonge) gezin Roozendaal bestaande uit Abraham, Roosje en hun zoontje Emanuel Carel. De ouders van Abraham, Emmanuel en Betje, woonden beneden. Het pand had toen nog een binnen doorgang.

OVER HET MEERGENERATIEGEZIN EN ANDERE FAMILIELEDEN

Emmanuel Roozendaal kwam uit Lathen (DE), zijn vrouw Betje van Praag uit Zaandam. Vanaf 1935 woonden Emmanuel en Betje op de Smeestraat, waar zij een magazijn in mode en manufacturen hadden, net als de familie Baart, hun voorgangers sinds 1908.
Zij hadden drie kinderen, waarvan één zoon de oorlog overleefde. Susanna was drie jaar jonger dan haar broer Abraham en was net twee maanden getrouwd en in Nijmegen gaan wonen toen zij op 15 oktober 1942, een week voor haar ouders, met haar man en schoonfamilie werd vermoord.
Zoon Abraham was net als dochter Susanna geboren in Lochem. Roosje van Gelder, de echtgenote van Abraham, kwam uit Zutphen. Abraham overleed een half jaar na zijn vrouw en zoontje, na eerst nog als dwangarbeider te zijn ingezet. Het lot wilde dat Betje Roozendaal-van Praag – die in het kamp gescheiden leefde van haar man – op deze lfde dag van 22 oktober 1942 de dood in werd gejaagd, zij in Auschwitz en hij in Monowitz (een kamp voor dwangarbeiders in de buurt van Auschwitz). Betje had vijf broers en zussen die allen zijn vermoord in de oorlog.

Smeestraat 1

De vader van Roosje, Carel van Gelder, is 59 jaar geworden en was veehandelaar. Hij woonde in Zutphen en is in Auschwitz vermoord, net als de moeder van Roosje, Sara van Gelder-Philips (56 jaar). Ook twee broers van Roosje, Joël en Izak, zijn in de oorlog vermoord. De derde broer, Karel van Gelder, is aan de dood ontsnapt. Zijn dochter, Karin de Leeuw-van Gelder was met haar man aanwezig bij de steenlegging in 2021. Karin werd op haar Lochemse familie geattendeerd na steenleggingen in Zutphen voor haar grootouders en ooms. Speurwerk naar meer nabestaanden in Argentinië en Californië leverde een reactie op van George Goldsmit, neef van Abraham van moederszijde en woonachtig in de Verenigde Staten. Hij schreef ons op 27 december 2019: 'First let me thank you for your work to keep this family in the minds of their neighbors and friends/ family. Abraham is a second cousin, once removed and a family member of my mother's mother (Theodore Roozendaal).

Smeestraat 1

- **Abraham Israel Wijler** (66 jaar), omgebracht op 21 mei 1943 in Sobibor
- **Leida Wijler-Leverpoll** (62 jaar), omgebracht op 21 mei 1943 in Sobibor

MOLENSTRAAT 3 LOCHEM

OVER ABRAHAM EN LEIDA

Abraham Israel Wijler, veehandelaar, was een zoon van Levi Abraham Wijler en Betje Waterman. Hij was een kleinzoon van Abraham Levi Wijler (geboren 1803), de stichter van de bekende familie Wijler uit Lochem.
Abraham Israel Wijler en Leida Leverpoll zijn in Leida's geboorteplaats Borculo getrouwd. Het echtpaar kreeg een tweeling die kort na de geboorte overleed. Later kregen ze nog drie kinderen en namen ze de slagerij over van Abrahams ouders op Molenstraat 3.

EEN INKTZWARTE DAG VOOR LOCHEM

Voor de Joodse gemeenschap in Lochem was 9 april 1943 een inktzwarte dag. Een groot aantal Joodse inwoners werd door de Joodse Raad gesommeerd zich bij het stadhuis te melden om vanaf daar naar het treinstation te lopen. Zij vertrokken per trein naar kamp Vught en een maand later naar Westerbork. Op 18 mei werden Abraham en Leida samen met nog 2504 andere Joodse Nederlandse burgers vanuit Westerbork op transport gesteld naar Sobibor. De rest is bekend. Van hun drie kinderen werd dochter Rika op dezelfde dag in Sobibor vermoord. Rika was getrouwd met Mozes Maurits Jacobs, die eveneens in Sobibor op dezelfde datum werd omgebracht. Deze dochter en haar man woonden in Coevorden.
De beide andere kinderen hebben de oorlog overleefd: Betsy Wijler is gestorven op 30 december 1999 in Herzliya in Israël en Levy Salomon Wijler op 22 juli 1988 in Rotterdam.

OVER DE FAMILIE WIJLER IN LOCHEM

Abraham Israel Wijler en Leida Wijler-Leverpoll behoorden tot de bekende Lochemse familie Wijler. Over het lot van deze familie verscheen een uitgebreid artikel van de hand van Eddy - ter Braak in 'Land van Lochem', het blad van het Historisch Genootschap van Lochem, Laren en Barchem[1].

Andere eveneens omgekomen leden van deze familie woonden op Kastanjelaan 1, Oosterwal 26 en Paul Krügerstraat 4. Ook hier zijn struikelstenen gelegd, zie www.stolpersteinelochem.nl.

Onder de luifel Molenstraat 3

[1]*Land van Lochem, 2020-03, blz. 5-14 getiteld 'De Lochemse familie Wijler en de Tweede Wereldoorlog'.*

Lijst van niet in dit boekje opgenomen struikelstenen in de gemeente Lochem

STRUIKELSTENEN IN DE GEMEENTE LOCHEM

1.	**Salomon Heilbronn**	Nieuweweg 6 Lochem
2.	**Helena Heilbronn-Menco**	
3.	**Bertha Heilbronn**	
4.	**Sara Roos-Meijers**	
5.	**Josephine Vromen-Cohen**	
6.	**Willem-Jan ter Schegget**	Molenbelt 4/6 Lochem
7.	**Abraham Elburg**	Zwiepseweg 59 Lochem
8.	**Hinde Elburg-Schuster**	
9.	**Bettie Elburg**	
10.	**Bertha Elburg-Gottschalk**	
11.	**Isidor Heilbronn**	Zwiepseweg 5 Lochem
12.	**Martha Vromen**	
13.	**Hendrika Koopmans-Herschel**	Emmastraat 25 Lochem
14.	**Mozes Maurits Koopmans**	
15.	**Nico Koopmans**	
16.	**Bertus Koopmans**	
17.	**Ari Koopmans**	
18.	**David Meijer**	Stationsweg 32 Lochem
19.	**Julius Meijer**	
20.	**Frida Meijer-Frank**	
21.	**Sofie Sonja Meijer**	
22.	**Louis Fortuin**	H. Postelweg 17 Lochem
23.	**Nathan de Vries**	Zuiderwal 11 Lochem*
24.	**Heintje de Vries**	
25.	**Salomon Wijler**	Kastanjelaan 1 Lochem
26.	**Pauline Wijler-Vomberg**	
27.	**Samuel Wijler**	Paul Krügerstraat 4 Lochem

28.	**Meier Leverpoll**	Tramstraat 39 Lochem
29.	**Sara Leverpoll-Levijson**	
30.	**Mozes Spier**	Wilhelminalaan 18 Lochem
31.	**Johan Boesveld**	Ossenbeltsdijk 5, Lochem
32.	**Wiepkje van der Mey**	Cartier van Disselweg 9 Lochem*
33.	**Hendrik Strijker**	Nieuwstad 3 Lochem
34.	**Willem Jan Radstake**	Olieslagweg 21 Lochem
35.	**David Heilbron**	Kastanjelaan 7 Lochem**
36.	**Betje Heilbron-Slagter**	
37.	**Derk Jan Wassink**	Lochemseweg 76A Joppe
38.	**Joseph Philips**	Kapelweg 9 Almen
39.	**Charlotte Philips-Meijerheim**	
40.	**Isaac Goldwerth**	
41.	**Nelli Nathalie Goldwerth-Philips**	
42.	**Hannie Goldwerth**	
43.	**Hendrik Jan Koeslag**	Veltkampsweg 1 Laren
44.	**Elly Sanders**	Vordenseweg 17 Barchem***
45.	**Hendrik Gerrit Strookappe**	Emsbroekweg 4 Harfsen
46.	**Jan Martinus van den Brink**	Holterweg 6 Laren
47.	**Gerard A. Pasma**	Dorpsstraat 59 Almen
48.	**Egbert Enzerink**	Harfsensesteeg 17 Harfsen
49.	**Gerrit Slagman**	Gerrit Slagmanstraat 2 Joppe
50.	**A. Polak**	Rietdekkerweg 24 Gorssel**
51.	**Arnoud van Dam**	Oxerweg 14 Gorssel***
52.	**Jaap van Wijngaarden**	
53.	**Gerard Wouter van den Wall Bake**	
54.	**Dolly Hertz (en drie anderen)**	Stopsdijk 2 Almen*

* in voorbereiding
** particuliere legging
*** tegel/bordje

VERANTWOORDING

Het merendeel van het onderzoek voor de biografieën van de slachtoffers is verricht door Coen van Uhm. De Stichting Stolpersteine Lochem is hem zeer erkentelijk voor het vele werk dat hij hiervoor heeft verzet.

Veel informatie is ontleend aan www.joodsmonument.nl, in een enkel geval ook foto's. Wanneer andere bronnen zijn gebruikt, is dat aangegeven.

De stichting had haar werk niet kunnen doen zonder het initiatief van Günther Demnig, de steun van de Lochemse gemeenteraad, van onze donateurs en de organisaties waarmee we nauw samenwerken: Circulus; het Historisch Genootschap Lochem, Laren, Barchem; Historische Vereniging De Elf Marken; Stichting Synagoge Lochem; het Westerbork-project; de Werkgroep Lochem van Amnesty International en de VVV.

Nu voor vrijwel alle slachtoffers in de gemeente Lochem een steen is gelegd, richten we ons vooral op informatie en educatie. Zo willen we wandel- en fietsroutes ontwikkelen langs alle adressen in de gemeente waar struikelstenen liggen. Opdat we hen niet vergeten.

Voor meer informatie over ons werk kunt u terecht op *www.stolpersteinelochem.nl* en op *www.facebook.com/stolpersteinelochem*.

Tot slot: de Stichting Stolpersteine Lochem heeft een ANBI-status wat betekent dat u belastingvriendelijk giften kunt doen. Zie hiervoor onze website.

Stichting
Stolpersteine
Lochem

HIER WOONDE
MOZES SPIER
GEB. 1894
SOBIBOR

Stichting
Stolpersteine
Lochem